

І. М. Власюк

(м. Житомир)

**Селянська кооперація Правобережної України в період
проведення столипінської аграрної реформи (1906 – 1914 рр.)**

В нинішніх, складних умовах реформування економічних відносин в українському селі доцільно звернутися до історичного досвіду селянської кооперації в Україні на початку ХХ ст., особливо у період проведення столипінської аграрної реформи. Процеси, що відбуваються сьогодні при формуванні нового землевласника, ринку землі потребують ретельного вивчення подібних процесів в минулому, але з урахуванням і розумінням відмінностей умов їхнього розвитку. Тому дослідження нових аспектів даної проблеми стає необхідним у сучасній історичній науці.

Проблеми розвитку селянської кооперації на початку ХХ ст. в Україні, у т. ч. на Правобережжі, знайшли своє відображення у значній кількості наукових праць історіографії дореволюційного, радянського та сучасного періодів. Так, на думку С. В. Бородаєвського, кооперація черпала свої сили з негативних сторін капіталістичного ладу; на відміну від соціалізму, який обмежував індивідуальну діяльність, кооперація давала своїм членам значні межі свободи, визнавала приватну власність на засоби виробництва продукції; автор досліджує виникнення і розвиток системи дрібного кредиту, різні види кооперації, їх розвиток в Україні.¹ М. Л. Хейсін підкреслює, що до реформи Столипіна основною перешкодою для розвитку кооперації була відсутність кредитоспроможності, середнього прошарку як основи кредитної кооперації; реформа дала початок створенню цього прошарку; крім того, автор аналізує діяльність різних кооперативних товариств, відзначає зростання цін на

¹ Бородаєвський С. В. Історія кооперації. – Прага, 1925.

сільгосптовари, подорожчання життя сільського та міського населення.²

Проблеми розвитку кооперації розглядались у працях О. В. Чаянова, І. І. Литвинова, С. М. Дубровського, Б. А. Кругляка, Н. Я. Макерової, Л. І. Гайдай, ряді інших.

Великий інтерес становить дослідження А. П. Кореліна "Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. "(М., 1988). Автор простежує динаміку розвитку різних товариств, які надавали кредит селянам, земських кас дрібного кредиту; призначення сільськогосподарських позик; операції кредитних кооперативів під заставу зернових; зростання питомої ваги селян-вкладників серед всіх розрядів клієнтів ощадних кас та їх вкладів. Ця проблема, з нашої точки зору, вимагає подальшого, більш детального вивчення на Правобережжі, зокрема, принципи організації роботи, досвід діяльності окремих кредитних товариств, їх участь у розвитку внутрішньої торгівлі.

О.Ю.Болотова, досліджуючи проблему створення загальнокооперативного законодавства у дореволюційній Росії, зазначає, що для кооперативного руху була характерною надзвичайна суперечливість законодавчих актів; особливістю юридичного становища кооперативів у Російській імперії була дозвільна система їх заснування, яка мала три етапи своєї еволюції: 1) затвердження Комітетом міністрів; 2) дозвіл одного чи декількох міністрів; 3) дозвіл губернаторів.³

Особливості української селянської кооперації виділяє у своїй праці В. І. Марочко: приватновласницькі тенденції в українському селі переважали над іншими; для бідняків кооперативна форма господарювання (хоча й не усі види її) була життєво необхідною; необхідність створення власної кооперативної системи лише визрівала, але за тих політичних умов вона не могла тут з'явитись.⁴

² Хейсин М. Л. История кооперации в России. – Л., 1926.

³ Болотова Е. Ю. Создание общекрепостного законодательства в дореволюционной России (конец XIX – 1917 г.); Автореф. дис. канд. ист. наук. – М., 1991. – С. 16.

⁴ Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К., 1995.

В "Історії кооперативного руху" (Львів, 1995), зокрема, розглядається діяльність Київської спілки споживчих товариств, причини її ліквідації.

Вагомим дослідженням кооперативного руху в Україні цього періоду є наукова праця В. М. Половця.⁵ Серед останніх наукових розвідок проблем розвитку селянської кооперації Правобережжя під впливом столипінської аграрної реформи варто звернути увагу на дисертаційне дослідження О. В. Двойнінової, у висновках якого, зокрема, підкреслюється суттєвий вплив реформи на зростання кооперації.⁶ Зазначимо, що недостатньо дослідженими залишаються такі аспекти проблеми: створення та діяльність збутових кооперативів, кредитні об'єднання для селян, зміни у селянській психології в процесі створення та діяльності кооперативів, взаємовпливи між столипінською аграрною реформою та розвитком різних видів кооперації.

Участь кооперативів та земств у внутрішній торгівлі в період проведення столипінської аграрної реформи значно зросла, що було пов'язано із створенням у названий період умов для прискореного розвитку капіталізму в сільському господарстві та збільшенню товарності селянських господарств.

Нове аграрне законодавство сприяло індивідуалізації та піднесенню продуктивності селянських господарств, водночас і злету кооперативних установ. Фінансова база кооперативів у цей період поступово міцніла, особливо у розвитку селянських господарств, що орієнтувались на ринок. Кредитні товариства вели боротьбу з лихварським капіталом – це сприяло відчутному зниженню позичкових відсотків у приватних осіб; виступали в ролі посередників у земельних операціях своїх учасників. Вони брали участь і в налагодженні збуту сільгосппродукції, постачання своїм членам сільськогосподарського інвентаря, будівельних матеріалів тощо. Важливими

⁵ Половец В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861 – 1917 рр.): Автореф. дис. докт. іст. наук. – К., 1997.

⁶ Двойнінова О. В. Кооперація в сільському господарстві Правобережної України (1906 – лютий 1917 р.): Автореф. дис. канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 15.

напрямами діяльності кредитних товариств, що набули значного розвитку в цей період, були кооперативний збут зернових та хлібозаставні операції.

До столипінської аграрної реформи в Україні щорічно засновувалось від 3 до 5 кредитних товариств, а у період її проведення – від 200 до 400. Напередодні Першої світової війни в Україні нараховувалось 2225 кредитних товариств.⁷ На 1915 р. Волинська губернія займала друге місце після Херсонської в Україні за кількістю кредитних та ощадно-позичкових кооперативів (414). По всій Російській імперії кількість кредитних товариств збільшилась з 1680 у 1905 р. до 14536 у 1914 р., вклади у них – з 58 млн. крб. до 574 млн. крб., а кількість членів – з 729 тис. до 9,5 млн.⁸

Важливе значення у ці роки мав розвиток сільськогосподарської кооперації (спілки, товариства, різні об'єднання для переробки та збуту сільгосппродукції). Мета її полягала у сприянні розвитку та удосконаленню сільського господарства чи окремих його галузей (наприклад, створення відділів тваринництва, розповсюдження сільськогосподарських знань, збуту товарів тощо).

Сільськогосподарські товариства у цьому виді кооперації допомагали господарям у придбанні необхідних товарів та вигідному збуту продукції, а також видавали позики під товари, взяті для продажу. Говорячи про її значення, відомий вчений-економіст О. В. Чаянов зазначав, що вона, організовуючи збут сільгосппродукції, сприяла концентрації та організації сільгоспвиробництва у нових формах, змушуючи дрібного товаровиробника змінювати організаційний план свого господарства, переходити до удосконалених методів ведення землеробства і тваринництва, які б забезпечували якість продукції.⁹ Необхідно зазначити, що сільськогосподарська кооперація в Україні в основному організовувалась земствами; її розвитку сприяв закон 7 червня 1914 р., за яким

⁷ Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. – Харків, 1931. – С. 68, 121.

⁸ Бородаєвський С. В. Назв. праця. – С. 293; Литвинов И. И. Экономические последствия столыпинского аграрного законодательства. – М. – Л., 1929. – С. 20.

⁹ Чаянов А. В. Избранные произведения. – М., 1989. – С. 331.

земства при організації кооперативів могли одержувати державні позики для поповнення основного і обігового капіталів.¹⁰

Основного розвитку набув кооперативний збут зернових. На 1 січня 1912 р. кількість товариств, які мали кредити під застави цієї продукції, у губерніях Правобережної України була такою: у Київській – 6 на суму кредиту у 121 тис. крб., Волинській – 3 на 10, 5 тис. крб., Подільській – 4 на 27 тис. крб.¹¹ Деякі з кооперативів робили певні успіхи у своїй діяльності. Так, наприклад, у Київській губернії такими були Дзенгелівське, Корнінське та Тальновське кредитні товариства, які робили зсипку хліба в особливі комори з обов'язковим очищенням зерна; Тальновське кредитне товариство навіть розпочало будівництво власного елеватора, отримавши довгострокову позику Держбанку у 19 тис. крб.¹²

Подільська губерньська управа у 1910 р. прохала Головне управління землеустрою та землеробства про відкриття кредиту для Сербянського ощадно-позичкового товариства в сумі 1398 крб. на 20-річний термін на будівництво амбара для зсипки хліба.¹³

Кількість товариських зерносховищ на 1912 р. у вказаних губерніях була такою: Київській – 6 комор з місткістю у 100 тис. пуд., Подільській – 7 з 73 тис. пуд., Волинській – 2 з 27 тис. пуд. Кооперативний збут зернових мав спочатку епізодичний характер, але з часом набував тенденцію до розширення, використовуючи власний і чужий досвід у цій справі. Основними формами хліботоргівлі були: 1) операції комісійного характеру, коли товариство відраховувало собі комісійні, розплачуючись з членами (продаж по ціні, яку ті встановлювали); 2) купівля за рахунок товариства по ринковій ціні; 3) продаж

¹⁰ Бородаєвський С. В. Назв. праця. – С. 279.

¹¹ Лященко П. И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. – СПб., 1912. – С. 619.

¹² Ярошевич А. И. Юго-Западный край в экономическом отношении. Вып. 7. – К., 1913. – С. 60.

¹³ Державний архів Хмельницької області у м. Кам'янець-Подільському (далі – ДАХО), ф. 233, оп. 1, спр. 423, арк. 14.

на розсуд товариства та розрахунок по середньорічній ціні (аванс селянину у розмірі 2/3 вартості його хліба).¹⁴

З 1905 по 1914 рр. по всій Російській імперії кількість товариств, що здійснювали операції під заставу зернових, зросла з 35 до 2388, а сума їх кредиту – з 420,5 тис. крб. до 38069,5 тис. крб.¹⁵

Говорячи про значення кооперативної торгівлі зерновими, необхідно підкреслити, що кооперативи піднімали місцеві ціни на них, наближуючи їх до загальних ринкових; очищення дозволяло їм продавати продукцію за вищими цінами; кожний член товариства був застрахований від збитків. Земства надавали певну допомогу дрібним селянським збутовим кооперативам. Так, в Україні був вироблений проект особливої земської організації такого роду.¹⁶

Відомий дослідник економічного життя того часу С. Маслов писав про те, що хліботорговельна справа за своєю природою є складною операцією, яка залежить від ринкової кон'юнктури, вимагає великого досвіду та постійної поінформованості, а діяльність кооперативів носить сезонний характер. Звідси впливали питання про кооперативне самовизначення, а також утворення союзних об'єднань.¹⁷

Крім кооперативів по збуту зернових, численну групу складали в цей період товариства по збуту різної сільгосппродукції. Розвиток харчової та переробної промисловості, зростання населення міст сприяли активній діяльності таких кооперативів. Наприклад, Дзенгелівське ощадно-позичкове товариство у Київській губернії з 1908 р. розпочало організацію спільного продажу цукрового буряка на цукрові заводи: якщо раніше некооперовані селяни отримували від заводу за берковець цукрового буряка 1 крб. 20 коп., то в нових умовах кооперації – в 3 рази більше. Крім того, назване товариство

¹⁴ Лященко П. И. Указ. соч. – С. 598; Маслов С. Сбыт хлеба в крестьянском хозяйстве и кооперация. – М., 1913. – С. 9 – 10.

¹⁵ Корелин А. П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. – М., 1988. – С. 199.

¹⁶ Вестник сельского хозяйства. – СПб., 1913. – № 20. – С. 11.

¹⁷ Там само. – №№ 26, 27.

проводило операції з продажу сільгоспмашин та знарядь, щорічно на 30 тис. крб. (особливо плуги Сакка та молотарки Ельворті).¹⁸

Цікавим був досвід створення та діяльності кооперативів по збуту хмелю на Волині в період реалізації столипінської аграрної реформи. Так, наприклад, Дубенське товариство хмелярів ставило своїм головним завданням сприяти своїм членам робити заощадження та полегшувати господарський обіг шляхом видачі позик та посередництва; страхувати посіви від градобобою, продавати своїм членам міндобрива, хмільові мішки за вигідними цінами; влаштовувати щорічно хмільову ярмарку, забезпечувати своїх членів бюлетенями про ціни на хміль тощо. Лише за два роки існування товариствами хмелярів та ощадно-позичковими товариствами у Волинській губернії було видано позик більш, ніж на 300 тис. крб.¹⁹ За звітами хмільового ярмарку, у Житомирі було продано таку кількість пудів хмелю за угодами: 1908 р. – 1850, 1909 р. – 3424, 1910 р. – 2000. Про розширення участі селян у таких ярмарках, свідчить той факт, що, зокрема на ярмарку 1908 р. найбільше було продано хмелю дрібними партіями від 4 до 20 пуд.²⁰

Цей період характеризувався і значним зростанням чисельності молочарських товариств, які були зацікавлені не тільки у збуті, але й у придбанні для своїх членів різних товарів. Приміром, членом Нововороб'ївської маслоробної артілі (Овруцький повіт Волинської губернії) міг стати кожний селянин, який мав хоча б одну корову та проживав на відстані не більше 10 верст від артільного заводу.²¹

Про вигідність участі в таких товариствах селян свідчить, наприклад, досвід діяльності селянської молочарської спілки в с. Грушки Житомирського повіту на Волині, організованої за допомогою земського інструктора. Так, продаючи молоко скупникам, селяни отримували за пуд 25 – 28 коп., а у спілці

¹⁸ Мандрика М. Дзенгелівське ощадно-позичкове товариство. – К., 1914. – С. 4 – 5.

¹⁹ Жизнь Волини. – 29 сентября 1912 г. – С. 4; Асенков С. П. Хмель. Производство, вывоз и привоз. – СПб., 1914. – С. 12.

²⁰ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 187, оп. 1, спр. 1, арк. 224; Евдокимов А. А. Кооперативный сбыт продуктов сельского хозяйства в России. – Х., 1911. – С. 67.

²¹ ДАЖО, ф. 192, оп. 1, спр. 285, арк. 4.

– по 40 коп. за пуд. Спілка встановила постійні зносини з житомирськими покупцями, а також передбачала у 1913 р. встановити контакти з Києвом для постійного продажу масла.²²

У Таращанському повіті Київської губернії була відкрита Ненадихська молочарня, яка лише з 17 червня 1911 р. і до кінця року збільшила кількість своїх постачальників з 11 до 51, які доставили 2730 пуд. молока.²³

У Київському повіті на 1914 р. було відкрито 18 молочарських товариств, причому за останні попередні роки кількість членів у кожному товаристві зросла з 18 до 23 – 100, кількість корів – з 80 до 300 голів. З метою полегшити товариствам збут продуктів з молока, земство влаштувало у Києві спеціальні склади – магазини, через посередництво яких за 9 місяців 1913 р. було продано цих продуктів на 43 тис. крб. ; на обладнання молочного складу у Києві холодильниками та іншим київському повітовому земству у 1914 р. було надано 10 тис. крб. (у 1913 р. молочні товариства доставили 60 тис. пуд. молока на 63,9 тис. крб., а склад не справлявся з його зберіганням).²⁴

Велике значення для розвитку селянських господарств мала діяльність споживчих кооперативів, які давали змогу селянам купувати товари за помірними цінами і за рахунок економії робити заощадження з метою розширення власної справи. Перші споживчі товариства на Правобережній Україні були створені у 1888 р.; у 1913 р. їх нараховувалось 1776 з 256 тис. членів (1,9% від загальної кількості населення).²⁵ За цими показниками Правобережжя займало перше місце в Російській імперії. Наприклад, у Волинській губернії помітне зростання споживчих кооперативів відбулося з 1907 р., що було пов'язано із загальними причинами соціально-економічного характеру (спадом торгівельно-промислової діяльності, подорожчанням продуктів харчування та товарів повсякденного вжитку), а також ініціативою селян внаслідок змін, що відбулися в їхніх господарствах за новим аграрним

²² Наша кооперація. – К., 1913. – № 1. – С. 24–25.

²³ Газета. Еженедельное издание Киевского Губернского Земства. – 27 апреля 1912 г. – С. 9.

²⁴ Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 1239, оп. 7, спр. 98, арк. 4, 6 зв.

²⁵ Гайдай Л. І. Роль кооперації у розвитку капіталізму в селянських господарствах Правобережної України (1906 – 1914 рр.) // Укр. іст. журн. – 1977. – № 4. – С. 100.

курсом, бажанням придбати різноманітні товари. Раціоналізація селянських господарств, їх пристосування до ринкових умов сприяли намаганням сільського населення зберегти та зекономити свої кошти.

Зростання чисельності споживчих кооперативів у розглядуваному регіоні відбилась у таких даних: Волинська губернія – 1909 р. – 80, 1913 р. – 131, Київська – 1909 р. – 496, 1913 р. – 822, Подільська – відповідно 198 та 702.²⁶ Споживчі товариства піклувались про відкриття крамниць та магазинів. Багато їх було, наприклад, у Київській та Волинській губерніях. Торговельні заклади відкривались кооперативами ближче до місць проживання своїх пайовиків для зручності придбання товарів. Продавці призначали ціни залежно від поінформованості про них покупця. Тільки такі товари як перець, лавровий лист, лампадне масло та деякі інші, тобто товари повсякденного вжитку, продавались повсюдно по однаковій ціні. Щодо встановлення цін на товари у товариських крамницях, то, на думку одного з дослідників, успіх крамниці полягав не в дешевих товарах, а в їх добірності та премії, яку отримували члени кооперативу після купівлі певної кількості товарів.²⁷

Цікавим був, наприклад, досвід реалізації товару з товариської крамниці с. Ганівки Ушицького повіту на Поділлі: за 1913 р. товару було продано усього на 3422 крб. і крім того, за рік крамниця зібрала 672 копи яєць на 768 крб., а продала їх за 836 крб., хліба – 135 пуд. на 798 крб., а продала його за 876 крб.²⁸

У 1912 р. сільські споживчі товариства складали від усіх споживчих товариств у Київській губернії – 92,4%, Подільській – 92,6%. Деякі споживчі товариства у розглядуваний період входили до складу Московського союзу споживчих товариств. Так, на 1 січня 1912 р. з 549 його товариств на частку Київської губернії припадало 10, Волинської – 4, Подільської – 8, а весь обіг союзу у 1912 р. досяг близько 6 млн. крб.²⁹

²⁶ Кругляк Б. А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX в. – Самара: Самарский ун-т, 1992. – С. 151.

²⁷ Наша кооперація. – К., 1913. – № 1. – С. 11.

²⁸ Там само. – № 9 – 10. – С. 41.

²⁹ Список всех потребительных обществ России, как действовавших, так и закрывшихся на 1 января 1912 г. – СПб., 1912. – С. 14; Союз потребителей. – М., 1913. – № 1. – С. 9.

У ході розвитку споживчих кооперативів питання про об'єднання кооперативів деяких повітів, сіл постало як необхідність, внаслідок чого, наприклад, у Подільській губернії були організовані Вінницьке, Жмеринське, Проскурівське і Муровано-Куриловецьке районні об'єднання у 1911 – 1912 рр.³⁰

Згідно статуту Київського союзу споживчих товариств (1908 р.), він вважався визнаним, якщо до його складу входило не менш, ніж 3 товариства споживачів; вступники сплачували вступну плату у розмірі 2% основного капіталу, але не менш, ніж 10 крб.; союзу надавались права відшукувати для окремих товариств обігові кошти, бути посередником чи комісіонером при укладанні окремими товариствами угод на позики, організовувати спільні закупівлі товарів; піклуватись про забезпечення споживчих товариств підготовленими службовцями.³¹ За перші два роки існування союз об'єднав навколо себе 220 споживчих товариств Київщини, Поділля, Чернігівщини та Волині. Однак брак фінансових засобів, конкуренція з Московським союзом призвели поступово до ліквідації союзу у 1913 р.³²

Говорячи про матеріальне становище пайовиків споживчих товариств, необхідно зазначити, що воно поліпшилось не всюди. Наприклад, на Волині на 1 січня 1913 р. було 186 діючих споживчих товариств, 18 – закрито. Головні недоліки у роботі цих кооперативів, наприклад, на Волині полягали у нерозумінні самої ідеї споживчої кооперації, малій кількості членів, недостатніх обігових коштах, відсутності досвіду у справі закупівлі товарів, погано поставленому рахівництві.³³

У Київській губернії, як і в інших, справі зміцнення споживчої кооперації сприяла діяльність земств, яка спрямовувалася на більш детальне вивчення умов діяльності товариств, інструктаж і контроль на місцях, сприяння їх

³⁰ Гайдай Л. І. Назв. праця. – С. 101.

³¹ Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК), ф. 275, оп. 1, спр. 1940, арк. 24 – 25.

³² Історія кооперативного руху / Бабенко С. Г., Гелей С. Д., Гончарук Я. А. та ін. – Львів, 1995. – С. 209.

³³ Очерк о положении потребительных обществ Волынской губернии. – Житомир, 1913. – С. 14, 25.

об'єднанню для спільної закупівлі товарів, влаштування бесід, курсів та поширення літератури, пошук та підготовку відповідних службовців тощо.³⁴

Найбільш стійкі споживчі кооперативи намагались вийти з вузьких рамок купівлі та продажу в бік більш широкої економічної роботи за допомогою земств (прокатні сільськогосподарські станції, сільськогосподарські склади). Для успішної діяльності кооперативів у їхній боротьбі з приватною торгівлею була необхідна організація дешевого кредиту, періодична інформованість кооперативів про ринки та ціни на товар, організація оптових закупівель районними об'єднаннями та союзами. На Поділлі успішно вело свою діяльність, наприклад, Кукулянське кредитне товариство в Ольгопольському повіті, організоване у 1910 р. Воно охоплювало 5 сел з 3 тис. дворів. Ревізія його виявила, що рахівництво та звітність товариства були в порядку, а прибуток за 1912 р. складав 1269 крб.³⁵

У звіті волинського губернатора за 1912 р., зокрема, зазначалося, що питання про правильну та найбільш раціональну постановку справи допомоги селянському населенню кредитами для збуту сільгосппродукції є одним з суттєво важливих; у Волинській губернії існував досвід такої допомоги, наданої зусиллями з боку архімандрита Віталія, Волинського народного банку – але необхідна була й підтримка з боку Державного банку для широкого розвитку цієї справи.³⁶ О. В. Двойнінова зазначає, що кредитна кооперація на Правобережжі набула у цей період найбільшого розвитку; її форми діяли за рахунок ощадно-позичкових товариств (власного капіталу) та позик в інших банках.³⁷

Таким чином, кооперативна організація збуту мала в цілому велике значення для розвитку селянських господарств. Даючи певну матеріальну підтримку селянину, вона позитивно впливала і на саме сільгоспвиробництво, сприяла проведенню агрокультурних заходів та підвищенню якості продукції.

³⁴ Державний архів м. Києва, ф. 161, оп. 1, спр. 2, арк. 6.

³⁵ ДАХО, ф. 231, оп. 1, спр. 5, арк. 2 – 9.

³⁶ ЦДІАК, ф. 442, оп. 643, спр. 1, арк. 394 – 395.

³⁷ Двойнінова О. В. Назв. праця. – С. 15.

Наприклад, розвиток маслоробних товариств та кооперативних товариств по збуту худоби привели до створення союзів цих товариств для здійснення контролю за методами ведення господарства, додержанням зоотехнічних та санітарних правил, придбанням поліпшених порід худоби. Так, Київське губернське земство розпочало у 1914 р. організацію серед селян перших контрольних союзів; для проведення цієї організації було запрошено два контроль-асистенти.³⁸

Спільний збут продукції дозволяв селянам позбавлятися різних посередників, надавав їм ширші можливості участі у ринковій торгівлі з отриманням більш високого прибутку та відігравав певну роль у стабілізації ринкових цін. Розвиток кооперативного збуту різної сільськогосподарської продукції знаходився ще у стані формування, зростання і часто ще був недостатньо стійким.

Гальмом для розвитку кредитної та інших форм кооперації була відсутність об'єднувальних центрів. Коли у березні 1912 р. було скликано Всеросійський з'їзд кредитної кооперації, українські кооператори відстоювали ідею утворення в Україні особливого банку (такий був організований аж у 1917 р.).³⁹ Зміцнення української селянської буржуазії в період проведення нової реформи на селі сприяло створенню нових кадрів кооперативів.

Говорячи про особливості розвитку кооперації в губерніях Правобережної України, необхідно підкреслити, що подвірна форма землеволодіння, яка існувала тут ще до реформи як переважаюча, породжувала і зміцнювала приватновласницькі тенденції, сприяючи розвитку кооперації. З іншого боку, індивідуалізм психології українського селянства, на думку В. І. Марочка, в деякій мірі загальмував швидкий розвиток кооперації, "український селянин всіляко намагався призвичаїтись до нових економічних умов, вишукував різні форми самозахисту, переконуючись у необхідності і

³⁸ ДАКО, ф. 1240, оп. 3, спр. 100, арк. 3.

³⁹ Бородаєвський С. В. Назв. праця. – С. 326.

доцільності кооперативної форми господарювання”.⁴⁰ Розвиток кооперативного руху в Україні в цей період необхідно виділити як етап, який сприяв створенню умов для подальшого капіталістичного розвитку села, підвищенню товарності селянських господарств, розширенню використання сільськогосподарських машин та знарядь, намаганням селян-одноосібників об’єднатись для поліпшення економічного становища.

Швидке зростання у цей період кредитних та ощадно-позичкових товариств, земських кас дрібного кредиту посилило розвиток товарно-грошових відносин, сприяло розширенню економічних зв’язків між різними регіонами України та експорту сільгосппродукції, а також економічній стабільності всередині країни. Значну роль у збуті сільгосппродукції відігравала сільськогосподарська та кредитна кооперація, яка сприяла усуненню торгових посередників між селянами та ринком та організації оптового продажу продуктів землеробства.

⁴⁰ Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К. , 1995. – С. 18

Література:

1. Асенков С. П. Хмель. Производство, вывоз и привоз. – СПб. , 1914. – 30 с.
2. Болотова Е. Ю. Создание общекрестьянского законодательства в дореволюционной России (конец XIX в. – 1917 г.): Автореф. дис. . . . канд. ист. наук: 07. 00. 02 / МПГУ им. В. И. Ленина. – М. , 1991. – 16 с.
3. Бородаєвський С. В. Історія кооперації. – Прага, 1925. – 445 с.
4. Вестник сельского хозяйства. – СПб., 1913. – №№ 20, 26, 27.
5. Гайдай Л. І. Роль кооперації у розвитку капіталізму в селянських господарствах Правобережної України (1906 – 1914 рр.) // Укр. іст. журн. – 1977. – № 4. – С. 100 – 106.
6. Газета. Еженедельное издание Киевского Губернского Земства. – 27 апреля 1912 г.
7. Двойнінова О. В. Кооперація в сільському господарстві Правобережної України (1906 – лютий 1917 р.): Автореф. дис. канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
8. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 187, оп. 1, спр. 1.
9. ДАЖО, ф. 192, оп. 1, спр. 285.
10. Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 161, оп. 1, спр. 2.
11. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 1239, оп. 7, спр. 98.
12. ДАКО, ф. 1240, оп. 3, спр. 100.
13. Державний архів Хмельницької області у м. Кам'янець-Подільському (далі – ДАХО), ф. 231, оп. 1, спр. 5.
14. ДАХО, ф. 233, оп. 1, спр. 423.
15. Евдокимов А. А. Крестьянский сбыт продуктов сельского хозяйства в России. – Харьков, 1911. – 174 с.
16. Жизнь Волыни. – 29 сентября 1912 г.
17. Історія кооперативного руху / Бабенко С. Г. , Гелей С. Д. , Гончарук Я. А. та ін. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 411 с.
18. Корелин А. П. Крестьянский кредит в России в конце XIX – начале XX в. – М.: Наука, 1988. – 262 с.
19. Кругляк Б. А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX в. – Самара: Самарский ун-т, 1992. – 191 с.
20. Литвинов И. И. Экономические последствия столыпинского аграрного законодательства. – М. – Л.: ГИЗ, 1929. – 144 с.
21. Лященко П. И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. – СПб. , 1912. – 654 с.
22. Мандрика М. Дзенгелівське ощадно-позичкове товариство. – К. , 1914. – 11 с.

23. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К. , 1995. – 224 с.
24. Маслов С. Сбыт хлеба в крестьянском хозяйстве и кооперация. – М. , 1913. – 30 с.
25. Наша кооперація. – К., 1913. – №№ 1, 9 –10.
26. Очерк о положении потребительных обществ Волынской губернии. – Житомир, 1913. – 45 с.
27. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. – Харків: Пролетар, 1931. – 128 с.
28. Половец В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861 – 1917 рр.): Автореф. дис. докт. іст. наук. – К., 1997. – 44 с.
29. Союз потребителей. – М., 1913. – № 1.
30. Список всех потребительных обществ России, как действовавших, так и закрывшихся на 1 января 1912 г. – СПб., 1912. – 192 с.
31. Хейсин М. Л. История кооперации в России. – Л.: Время, 1926. – 389 с.
32. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК), ф. 275, оп. 1, спр. 1940.
33. ЦДІАК, ф. 442, оп. 643, спр. 1.
34. Чаянов А. В. Избранные произведения. – М.: Моск. рабочий, 1989. – 368 с.
35. Ярошевич А. И. Юго-Западный край в экономическом отношении. Вып. 7. – К. , 1913. – 101 с.

Анотації

У статті розглядається розвиток різних видів селянської кооперації на Правобережній Україні в період проведення столипінської аграрної реформи. Особливу увагу приділено діяльності збутових та споживчих кооперативів. Показано впливи та взаємозв'язки між реформою та розвитком кооперації у цьому регіоні.

The development of the cooperation of the peasantry at the Rightbank Ukraine in the period of the Stolypin's agrarian reform realization is researched in the article. The different levels cooperative societies and the influence of the reform on them are analyzed.